

Mateusz Nieć*

**CZY ISTNIAŁA INSTYTUCJA OPOZYCJI
POLITYCZNEJ W DEMOKRACJI BEZPOŚREDNIEJ?
(ANALIZA DEMOKRACJI ATEŃSKIEJ
I REPUBLIKI RZYMSKIEJ)**

**DOES THE INSTITUTION OF OPPOSITION EXIST
IN DIRECT DEMOCRACY? (AN ANALYSIS
OF THE ATHENIAN DEMOCRACY AND ROMAN REPUBLIC)**

Abstract

The article, based on works Ancient historian and Classicists, presents direct democracy in the Ancient World. The author is looking for an example institution of oppositions in contemporary political system, especially the electoral system. In his opinion, the institution of oppositions was hidden within the electoral systems of Athens and Rome.

Keywords: electoral system, political parties, Ancient World, democracy

Demokracja bezpośrednia nie zna instytucji opozycji politycznej. Tego typu przekonanie jest powszechnie wyrażane przez badaczy (Dahl 1995; Łabędź, Mikołajczyk 2001). Powstanie opozycji sytuuje się w początkach kształtowania się demokracji przedstawicielskiej¹. Za jednego z pierwszych myślicieli podejmujących problematykę opozycji politycznej uważa się Jamesa Madisona, pośrednio także pozostałych federalistów. Wśród filozofów polityki jako pierwszego teoretyka opozycji politycznej możemy wymienić Immanuela Kanta, który w uniwersyteckim „sporze fakultetów” zawarł refleksję o demokracji i jej reprezentacji. Również angielska, a następnie brytyjska praktyka polityczna podejmuje zagadnienie opozycji politycznej po upadku Stuartów katolickich (Kę-

* Akademia Ignatianum w Krakowie, ul. Kopernika 26, 31-501 Kraków, e-mail: mateusz.niec@z.wroc.pl

¹ Demokrację szlachecką Rzeczypospolitej, demokrację mixta nie przypisuję do współczesności, ale do wczesnonowoczesnych rozwiązań ustrojowych, dlatego nie uczyniłem jej przedmiotem analizy.

dzierski 1986). We Francji idea opozycji politycznej kształtuje się pod wpływem liberalnych myślicieli arystokratycznych (Monteskiusz, B. Constant, A. de Tocqueville); przedmiotem analizy jest absolutystyczne państwo Burbonów, jak i cesarstwo francuskie za panowania Napoleona Bonaparte. Dyskusja o opozycji politycznej podjęta we współczesności zapośredniczona jest przez rzymskie doświadczenie republikańskie, ale niestety, także przez ogład „polskiej anarchii”, realizm polityczny N. Machiavellego i oświecony absolutyzm. Rozważania o opozycji pojawiają się w okresie kształtowania się jednolitych ideologicznie państw narodowych, które podejmują rywalizację kolonialno-imperialną.

Nie kwestionując dotychczasowej tradycji badawczej, warto ponowić pytanie o istnienie opozycji politycznej w demokracji bezpośredniej (Marczewska-Rytko 2001). Jeśli opozycja istniała w Atenach czy Rzymie republikańskim, to jaką przybrała formę ustrojową, jeśli nie, to dlaczego jej nie było? W artykule staram się odpowiedzieć na powyższe pytanie, poszukując podobieństw między demokracją bezpośrednią a przedstawicielską. W analizie opieram się głównie na ustaleniach historyków, a także historyków prawa rzymskiego i filologów antycznych. W mojej ocenie politolog przychodzi po historyku, dokonując pogłębionej refleksji analitycznej, krytyki istniejących źródeł (Marsch, Stoker 2006). Niższy artykuł jest analizą historyka doktryn politycznych o antycznych demokracjach bezpośrednich².

Idea opozycji – uwagi

Za główny czynnik sprawczy niewystępowania instytucji opozycji politycznej w demokracji bezpośredniej uważam nieukształtowanie się wyspecjalizowanych, zawodowych organizacji politycznych zajmujących się zdobywaniem i sprawowaniem władzy – partii politycznych. Antyczne demokracje bezpośrednie są rozwiązaniami politycznymi (na poziomie ustrojowym) opartymi na dominacji obywatela, w wersji albo pełnej równości obywatelskiej w sferze politycznej i społecznej (Ateny), albo powiązania równości politycznej z tradycją (Rzym republikański). Zdaniem George’a Jellinka w Atenach mamy do czynienia z demokracją absolutną (Jellinek 1921), natomiast w opinii niektórych badaczy Rzym

² Sformułowanie „antyczne demokracje bezpośrednie” może budzić zastrzeżenia. Na pewno do demokracji bezpośrednich zaliczamy demokrację ateńską, natomiast Rzym republikański, szczególnie od epoki chwały, przejawia cechy, które możemy przypisać demokracjom bezpośrednim. Cechą charakterystyczną demokracji bezpośredniej jest uczestniczenie w procesie podejmowania decyzji politycznych wszystkich uprawnionych obywateli, co w Rzymie republikańskim miało miejsce.

republikański jest rozwiązaniem bardziej arystokratycznym niż demokratycznym (Zieliński 1989).

Zarówno w antycznych demokracjach bezpośrednich, jak i we współczesnych demokracjach przedstawicielskich ujawnia się trwały podział polityczny wróg vs przyjaciel. W pierwszym przypadku patrycjusze/eupatrydzi vs plebejusze/demos (Rzym/Ateny), w drugim kapitał vs proletariat, w tradycji filozoficzno-politycznej współczesności – kapitał vs praca. W starożytności ów podział nie powoduje pojawienia się partii politycznych, ponieważ konflikt polityczny przebiega w mojej ocenie bardziej na płaszczyźnie etnicznej niż politycznej, przynajmniej do połowy II w. p.n.e. Pod koniec istnienia republiki rzymskiej pojawiają się frakcje polityczne (po 133 r. p.n.e., w okresie tzw. schyłku republiki³), przez badaczy uważane za protopartie polityczne (Linderski 1966), co nie skutkuje jednak pojawieniem się instytucji opozycji. Partia polityczna jest formułowana w kręgu optymatów, zwolenników tradycji i status quo politycznego, przeciwników reform. Zdecydowana większość optymatów zasiada w senacie. Optymaci zaczęli się organizować w grupę polityczną/frakcję z początkiem I w. p.n.e., a bezpośrednią przyczyną były reformy agrarne wnuków Scypiona Afrykańskiego po kądzieli, braci Graków, Tyberiusza i Gajusza. Natomiast popularzy początkowo odwoływali się do emocji ludu (*populus*), z początkiem I w. p.n.e. zorganizowali się w frakcję polityczną wokół trybunów ludowych lub wodzów (Jaczynowska 1995). Dopiero podczas kampanii wyborczych w latach 70–50 p.n.e. (Nieć 2012) doszło do grupowania zwolenników wokół określonych haseł politycznych tradycja/optymaci vs zmiana/popularzy. Kształtowały się frakcje, które można przyrównać do klubów politycznych (Weber 2002).

W stosunku do pięciuset lat dziejów republiki okres kilkudziesięciu lat funkcjonowania protopartii politycznych nie można uznać za charakterystyczny dla praktyki politycznej antycznego Rzymu. Schyłek republiki postrzegany jest zarówno przez ówczesnych polityków (Cezar, Katon Utycki) i historyków/filozofów (Salustiusz, Cyceron), jak i współczesnych badaczy (T. Zieliński) jako czas zamętu, chaosu politycznego (tzw. rewolucja rzymska), jako anomalia, a nie prawidłowość polityczna. Przez kolejne wieki nie nawiązywano do rozstrzygnięć pojawiających się u schyłku republiki rzymskiej, dopiero rewolucja francuska 1789 r. przyniosła, za sprawą jakobinów, dyskusję o kostiumie rzymskim (zgrabna metafora stroju i polityki), prace George’a Wilhelma Friedricha Hegla

³ Dzieje Rzymu dzielimy na trzy okresy: powstanie republiki (do 264 r. p.n.e.), okres chwały (do 146 r. p.n.e.) i schyłek republiki, do jej upadku (brakuje jednoznaczności, do 49 r. p.n.e. lub 44 r. p.n.e. albo 31 r. p.n.e. ewentualnie 27 r. p.n.e.).

z początku XIX w. zrehabilitowały sofistów, teoretyków demokracji ateńskiej, a monumentalne dzieło George Grote'a z połowy XIX w. o ustroju Attyki ostatecznie przywróciło pozytywną ocenę demokracji ateńskiej.

W demokracji ateńskiej funkcjonuje dosyć dużo różnego rodzaju związków, stowarzyszeń (Witkowski 1938; Hansen 1999), które w sensie socjologicznym są bardziej kręgami społecznymi niż grupami. Ówczesne związki towarzyskie nie mają istotnych właściwości/cech partii: poczucia odrębności i własnej tożsamości, celowości oraz trwałości. Brak istnienia partii politycznych (liczba mnoga konieczna w rozważaniach o instytucji opozycji) powoduje w mojej ocenie niewykształcenie się instytucji opozycji politycznej na poziomie materialnym, systemowym. Pojawia się pytanie, czy także na poziomie idei, doktryny, a nawet szerzej – filozofii politycznej. Czy możemy zauważyć inny mechanizm alternacji władzy, który by spełniał kryteria przypisywane współcześnie opozycji politycznej: alternatywa kadrowa i programowa, kontrola oraz krytyka rządu (Łabędź, Mikołajczyk 2001). Spróbujmy odpowiedzieć na wyżej postawione pytania. Poszukuję instytucji, która ewentualnie „zastępuje” instytucję opozycji politycznej, mając na uwadze specyficzne rozwiązania ustrojowe Aten demokratycznych i Rzymu republikańskiego. Na tym etapie krytycznego oglądu demokracji bezpośredniej przyjmuję za adekwatną teoretycznie koncepcję instytucjonalnej opozycji politycznej wypracowaną w demokracji przedstawicielskiej.

Demokracja ateńska

W demokracji bezpośredniej koncepcja opozycji politycznej jest unieważniona przez przyjęcie określonego mechanizmu rządzenia, o czym poniżej. Pojawia się zatem pytanie, w których rozwiązaniach ustrojowych Aten demokratycznych i republiki rzymskiej możemy odnaleźć instytucję opozycji, przynajmniej jej znaczące „fragmenty”. W artykule nie diagnozuję wszystkich rozwiązań ustrojowych, tylko najbardziej charakterystyczne dla ówczesnych demokracji.

Rozpatrzmy więc w demokracji ateńskiej, a następnie republice rzymskiej sposób wyłaniania władzy wykonawczej. Ze względu na ramy tekstu ograniczam się tylko do krótkiej prezentacji. Traktuję sposób wyboru rządu w demokracji jako papierek lakmusowy istnienia opozycji politycznej. Najistotniejszą właściwością opozycji jest pokojowa/wyborcza alternacja władzy, wyłanianie alternatywy kadrowej i programowej. Inne właściwości (kontrola władz i krytyka rządu) wypływają z podstawowej cechy; bez instytucjonalizacji opozycji politycznej krytyka rządu miałaby wymiar moralny, a nie polityczny. Dlatego bliższy jest

mi pogląd Roberta Dahla, który tylko w demokratycznym systemie politycznym dostrzega funkcjonowanie instytucji opozycji politycznej (Dahl 1971), niż Juana Linza poszerzający instytucję opozycji na systemy nie-demokratyczne (Linz 1998).

W mojej ocenie możemy w sposobie wyboru władz w Attyce dostrzec unieważnienie instytucji opozycji politycznej. W demokracji ateńskiej w 508 r. p.n.e. wprowadzono system nomenklaturowy oparty na losowaniu stanowisk, który odzwierciedlał podziały terytorialne, a nie jak dotychczas, podziały rodowe we wspólnocie attyckiej (Lengauer 1999; Nieć 2006), pośrednio odzwierciedlał różnorodne potrzeby i oczekiwania (interesy⁴) lokalne. Możemy zgodnie z rachunkiem prawdopodobieństwa założyć⁵, że poza interesami lokalnymi, tak rozbudowany system nomenklaturowy odzwierciedlał także różnorodne, sprzeczne nierzadko oczekiwania i postulaty zawodowe czy majątkowe obywateli. Państwo zostało podzielone na dziesięć fyl administracyjnych, a fyle na demy. Każda fyla do pięciusetosobowej rady (*Bule*) losowała ze swojego grona pięćdziesięciu obywateli, a co miesiąc⁶ z istniejącej *Bule* losowano demokratyczny rząd (*prytania*), który składał się z pięćdziesięciu obywateli po pięciu z każdej fyli administracyjnej. Co roku wybierano nowy rząd. W sumie, w ciągu istnienia 185 lat demokracji ateńskiej (508–322 p.n.e.⁷) wylosowano ponad 92 tys. obywateli na ministerialne urzędy wspólnoty, z istotnymi kompetencjami. Tylko niektóre urzędy (strateg, skarbnik) wybierano w procedurze agonu, obywatelskiego starcia. Obowiązywała zasada kolegialności sprawowania urzędu i zasada sprzeciwu, które to zasady umożliwiały zaprotestowanie, opozycyjne wyrażanie poglądu, jednocześnie nie były pustym gestem (tzw. moralnym sprzeciwem), ale realnie blokowały działanie. Przez instytucjonalne umocowanie umożliwiały efektywne działanie polityczne.

Istniały ponadto liczne obywatelskie instytucje kontrolne. Jako najważniejsze wymieńmy instytucję obywatelskiej skargi wobec polityków i urzędników naruszających porządek polityczny i prawny (odpowiednio, *graphe paranomon* i *eisangelia*). W głosowaniu nad wnioskiem należało uzyskać 20% poparcia zgromadzenia, w przypadku braku wymaganej zgody oskarżyciel mógł spodziewać się kary pieniężnej (Bravo,

⁴ Starożytność nie zna pojęcia interesu politycznego, sformułowanie „potrzeby i oczekiwania” jest jednoznaczne z pojęciem interesu.

⁵ Losowanie tak dużej liczby urzędów, zgodnie z rachunkiem prawdopodobieństwa, musiało prowadzić do daleko idącego zróżnicowania ze względu na wiek, zawód, dochód, prestiż.

⁶ Rok kalendarzowy w starożytnej Grecji był podzielony na 10 miesięcy.

⁷ Dolna granica może budzić sprzeciw historyków, dla naszych rozważań nie aż tak bardzo istotny. Odpowiedź wymagałaby dłuższego komentarza i porównań.

Węcowski, Wipszycka, Wolicki 2009). Skarga mogła dotyczyć nawet spraw z odległej przeszłości, co by wskazywało na sądowniczy charakter zgromadzenia. Przyjmowano wykładnię, iż demos się nie myli, tylko zostaje wprowadzony w błąd.

Republika rzymska

Scharakteryzujemy pokrótce sposób wyłaniania rządu/urzędników republiki rzymskiej w kontekście rozważań o opozycji politycznej. W momencie powstania republiki w 510 r. p.n.e. wprowadzono tylko jeden urząd – republikański konsul (Zabłocki, Tarwacka 2005), który zastąpił instytucję monarchy. Przy tym od początku istnienia republiki wybierano dwóch konsulów. Zatem idea republikańska w starożytności zaakceptowała na samym początku zasadę ograniczenia osobistej władzy urzędnika/członka rządu⁸ przez przyjęcie fundamentalnej dla myśli demokratycznej (i liberalnej⁹) idei kolegialności, ograniczającej absolutne panowanie¹⁰. Ponadto zarówno w demokratycznych Atenach, jak i Rzymie przyjęto następujące zasady: zasadę wybieralności, odpowiedzialności (przed zgromadzeniem i przed obywatelem), kadencyjności (jeden urząd sprawowany raz w życiu, najczęściej przez rok) i bezpłatności (w Atenach w okresie reform Efialta/Peryklesa wprowadzono wynagrodzenie za niższe urzędy) oraz odmówiono prawa urzędnikom do sprawowania kilku urzędów jednocześnie (zasada niepołączalności). Ostatnia zasada pojawiła się stosunkowo późno, bo w 342 r. p.n.e., czyli prawie półtora wieku po wprowadzeniu republiki (Dembiński, Misztal-Konecka, Wójcik 2010). Zasady sprawowania urzędów, takie jak: zasada kolegialności (z procedurą sprzeciwu kolegi na urządzie), kadencyjności, niepołączalności, odpowiedzialności (politycznej i prawnej, w takiej kolejności) oraz wybieralności możemy rozpatrywać w kontekście unieważnienia instytucji opozycji politycznej; także jako istotny mechanizm zabezpieczenia się demokracji przed *absolutum* władzy najwyższego urzędnika (konsula, stratega). W demokratycznych Atenach wprowadzono nawet mechanizm zabezpieczający przed nadmiernymi ambicjami politycznymi – ostracyzm, osąd polityczny (Arystoteles 2001; Nieć 2009), natomiast w republikańskim

⁸ Powyższe złożenie nie ma sugerować równoznaczności, ale ciągłość pewnego stylu myślenia.

⁹ Liberalizm traktuję jako nurt myślenia demokratycznego o polityce, o jej fundamentalnej zasadzie wolności. Drugą zasadą fundamentalnie demokratyczną jest równość.

¹⁰ Dokonano także podziału dotychczasowej władzy monarchy: wyróżniono uprawnienia kapłańskie (*pontifex*), polityczne wojskowe (*konsul*) i polityczne sądowe (*pretor*). Powyższe zagadnienia pozostawiam poza analizą.

Rzymie nie znamy instytucji politycznej ograniczającej ambicje. Chętnie przydzielano różnego rodzaju honory: uroczysty wjazd na rydwanie do Rzymu, uroczyste powitanie przez senatorów, przyznanie liktorów jako oznaka wyróżnienia, ustawienie popiersia w świątyni, przyznanie tytułu Ojca Ojczyzny. Wyraźna zmiana republikańskiego obyczaju nastąpiła pod wpływem kontaktów i podbojów świata hellenistycznego i Wschodu. Momentem przełomowym jest II wojna punicka, wówczas obyczaj i kultura Wschodu była życzliwie postrzegana w kręgach patrycjuszy, np. przez Korneliusza Scypiona Starszego, zw. Afrykańskim (Polibiusz 1957).

Do najważniejszych *magistratus* republiki byli zaliczani: konsul, cenzor, pretor (wyżsi urzędnicy kurulni), edyl (niższy urząd kurulny) oraz kwestor (niższy urząd niekurulny, ale wybierany przez komicje), a także trybun ludowy i edyl plebejski (niższy urząd niekurulny, wybierani przez konsylia plebejskie)¹¹. Wybrany urzędnik uzyskiwał silny mandat obywatelski, ale bez prawa reprezentacji. Ogłaszał edykt o swoich zamierzeniach (w uproszczeniu – program działania), którego jednak nie musiał zrealizować; nie był ze swoich obietnic rozliczany prawnie. Poszczególne urzędy pojawiały się w różnym czasie jako efekt układu politycznego i praktyki funkcjonowania¹², a nie reformy ustrojowej, jak w Atenach za archontatu Klejsthenesa (Ehrenberg 1965).

Określenie, które urzędy są kurulne, a które nie, jest istotne nie tylko ze względu na ich rangę w państwie/magistraturę, ale także ze względu na instytucję Senatu. W republice rzymskiej w Senacie zasiadali wyłącznie wyżsi urzędnicy kurulni (konsul, pretor), w wyniku reform z okresu schyłku republiki także edylowie i trybuni ludowi, w późniejszym czasie kwestor. W sumie, aż do reform Korneliusza Lucjusza Sulli z końca republiki, w Senacie zasiadało 300 byłych urzędników. Pozycja Senatu systematycznie nabierała znaczenia w praktyce politycznej, od funkcji organu doradczego (początek republiki) do instytucji o dużym prestiżu społecznym, autorytecie politycznym (schyłek republiki). Senat w okresie republiki nie przekształcił się w instytucję opozycji, natomiast w pryncypacie możemy dostrzec zmierzanie w kierunku instytucji opozycji.

System republikański Rzymu jest kształtowany w wyniku układu sił politycznych wpraw między patrycjuszami a plebejuszami¹³, a następnie

¹¹ Wyróżniłem tylko urzędy kadencyjne, które istniały przez dłuższy czas.

¹² Np. trybuni wojskowi o uprawnieniach konsulów, w miejsce konsulów, których w latach 445–366 p.n.e. nie wybierano, za to wybierano od 3 do 6 trybunów wojskowych. Również urząd pretora zwiększał swoje kompetencje, jak i zakres w miarę kolejnych podbojów.

¹³ Walki plebejuszy z patrycjuszami o równouprawnienie polityczne (demokratyzację republiki) zostały zakończone w 287 r. p.n.e. przyjęciem ustawy lex Hortensja, która zrównywała ustawy i uchwały komicji i konsylii plebejskich.

praktyki politycznej w ramach nowej elity politycznej ukształtowanej w „epoce chwały”. Okres walk między patrycjuszami a plebejuszami jest czasem walki o równouprawnienie polityczne plebejuszy, nie skutkuje jednak w moim przekonaniu pojawieniem się instytucji opozycji politycznej. Ani zgromadzenia patrycjuszy (komicje curiata i komicje centurialne), ani zgromadzenia plebejuszy (konsylia) nie wypełniają kryteriów stawianych instytucji opozycji. Mamy do czynienia raczej z praktyką separacji, rozłamu politycznego (por. secesja na Świętą Górę w 494 r. p.n.e.). Urząd trybuna plebejskiego także nie wypełnia kryterium instytucji opozycji, natomiast na pewno zabezpiecza interesy polityczne plebejuszy. Również Senat republikański nie jest instytucją alternatywy kadrowej. Zatem odpowiedź o instytucję opozycji politycznej w republice rzymskiej jest podobna do sformułowanej przy analizie demokracji ateńskiej; w zasadach magistratury możemy dopatrzeć się unieważnienia instytucji opozycji. Po uzyskaniu równouprawnienia politycznego przez plebejuszy (formalnoprawne od *lex Hortensia*) powstają przesłanki dla kształtowania się idei opozycji politycznej, ale jednocześnie kolegialny i kadencyjny system urzędów w zarodku ją unieważnia¹⁴. W okresie kampanii wyborczych republiki rzymskiej (lata 70–50 p.n.e.) problem opozycji politycznej, niezdefiniowany wprost pojawia się, ale nie znajduje ani rozwiązania instytucjonalnego, ani rozwiązania doktrynalnego. Rozwiązanie sporów politycznych następuje w wyniku tumultów motłochu lub wojny domowej.

Konkluzja

Można sformułować ogólną konkluzję, że w demokracjach niepartyjnych instytucja opozycji politycznej zostaje przypisana *de facto* grupom obywateli zorganizowanym wokół rodziny, heterii lub innego związku. Demokracja ateńska przez wprowadzenie nomenklaturowego systemu wyboru władz, opartego na losowaniu, nie stwarza zbyt dużych możliwości dla ujawniania się opozycji politycznej, natomiast republika rzymska oparta na demokratycznej procedurze elekcji władzy daje więcej możliwości. Praktyka polityczna, szczególnie pod koniec istnienia republiki, ujawnia ostre spory polityczne i poszukiwanie propozycji rozwiązań ustrojowych, jednak niweczy je wojna domowa, *alea iacta est*.

¹⁴ Możemy wskazać proskrypcje schyłku republiki jako podważenie idei opozycji politycznej; również pierwszy i drugi triumwirat jest przejawem podważenia idei opozycji. Traktuję wspomnianą praktykę jako charakterystyczną tylko dla tzw. rewolucji rzymskiej.

Bibliografia

- Arystoteles 2001, *Ustrój Aten*, Warszawa.
- Bravo B., Węcowski M., Wipszycka E., Wolicki A. 2009, *Historia starożytnych Greków*, t. II: *Okres klasyczny*, Warszawa.
- Dahl R. 1971, *Polyarchy. Participation and Opposition*, New Haven, London.
- Dahl R. 1995, *Demokracja i jej krytycy*, Kraków–Warszawa.
- Dębiński A., Misztal-Konecka J., Wójcik M. 2010, *Prawo rzymskie publiczne*, Warszawa.
- Ehrenberg V. 1965, *Polis und Imperium. Beiträge zur Alten Geschichte*, Zürich, Stuttgart.
- Hansen M.H. 1999, *Demokracja ateńska w oczach Demostenesa. Struktura, zasada i ideologia*, Warszawa.
- Jaczynowska E. 1995, *Dzieje Imperium Romanum*, Warszawa.
- Jellinek G. 1921, *Ogólna nauka o państwie*, t. I, Warszawa.
- Kędzierski Z. 1986, *Dzieje Anglii 1485–1939*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Linderski J. 1966, *Rzymskie zgromadzenia wyborcze od Sulli do Cezara*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Linz J. 1998, *Kryzys, załamanie i powrót do równowagi [w:] Władza i społeczeństwo*, t. 2, wybór i oprac. J. Szczupaczyński, Warszawa.
- Łabędź K., Mikołajczyk M. red. 2001, *Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych*, Kraków.
- Marczewska-Rytko M. 2001, *Demokracja bezpośrednia w teorii i praktyce politycznej*, Lublin.
- Marsch D., Stoker G. red. 2006, *Teorie i metody w naukach politycznych*, Kraków.
- Nieć M. 2006, *Rozważania o pojęciu polityki w kręgu kultury atyckiej. Studium z historii polityki i myśli politycznej*, Kraków – Wrocław.
- Nieć M. 2009, *O tzw. autorytaryzmie demokracji atyckiej*, „Przegląd Prawa i Administracji” (UWr), t. LXXIX.
- Nieć M. 2012, *Komunikowanie polityczne w społeczeństwach przed-masowych*, Warszawa.
- Polibiusz 1957, *Dzieje*, t. I, Warszawa.
- Weber M. 2002, *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, Warszawa.
- Witkowski S. 1938, *Państwo greckie. Historia ustroju państw greckich i obraz ustroju Aten i Sparty*, Warszawa.
- Zabłocki J., Tarwacka A. 2005, *Publiczne prawo rzymskie. Skrypt wraz z wyborem źródeł*, Warszawa.
- Zieliński T. 1989, *Rzeczpospolita Rzymska*, Katowice.